

Örsundaåns dalgång under 6 000 år

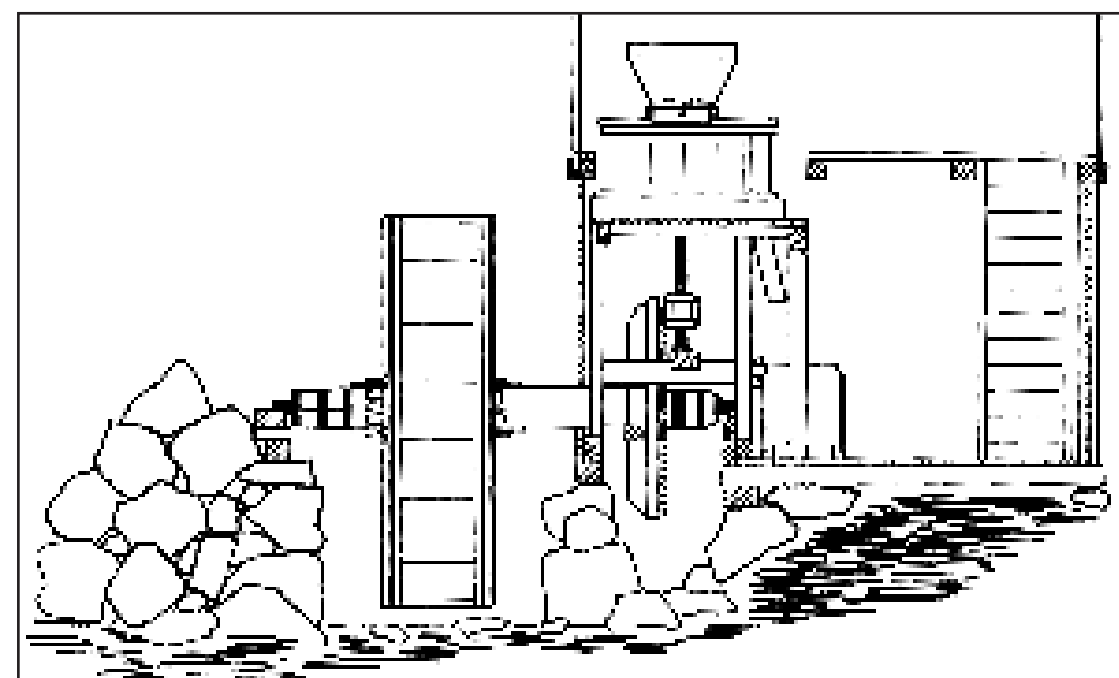
Tegelbruket i Alsta grundades 1920 och var i drift ända fram till 1966. I Alsta fanns lera som lämpade sig väl och på Örsundaån med sin ångbåstrafik kunde varorna föras ut på marknaden. Senare blev det lastbilar istället för båtar. I det stora huset i mitten på bilden fanns ugnarna där teglet brändes och ovanpå dessa fanns torkvindarna där teglet torkades i väntan på bränning. Ännu på 1960-talet var tegeltillverkning ett manuellt arbete

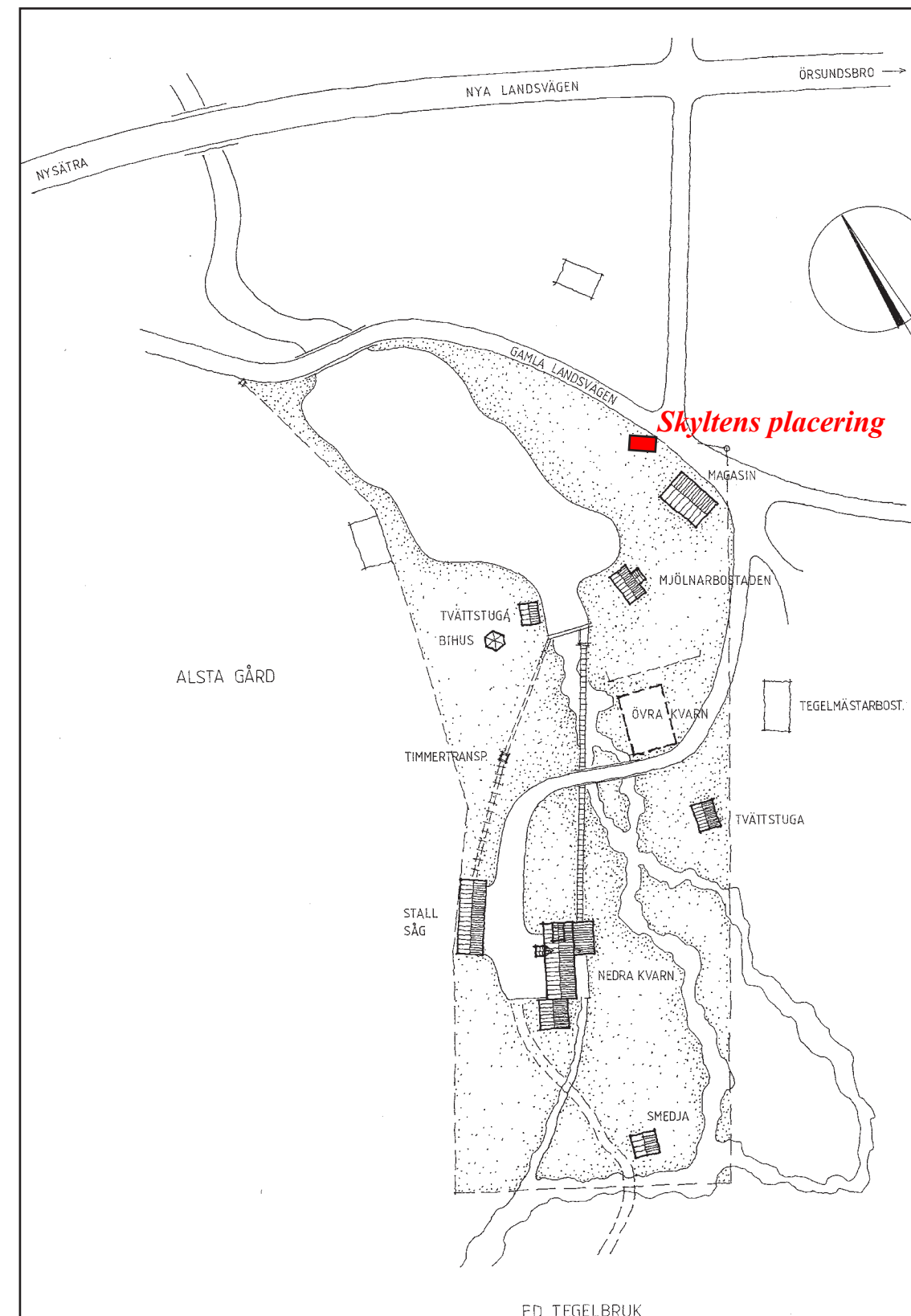
och det krävdes många anställda. Stenarna hanterades många gånger från det att de lyftes bort från pressningen då de fick sin form, upp till torkvinden, ned från torkvinden och in i ugnen och sedan slutligen ut från ugnen till lager. Ivar Eriksson arbetade i många år på tegelbruket i Alsta, här på en bild från tegelbrukets verkstad. Exteriörbilden överst är troligtvis från 1940-talet.

Under de tider på året då vattenfödet var som störst var det bråda tider i kvarnarna. Bänder och drängar kom med vagn efter vagn fyllda med säckar av spannmål som skulle malas. Sena höstar och tidiga vårar körde man med slädar. På färderna tillbaka hade de med sig mjöl av olika kvaliteter och gryn. Teckning: Per Palmén, Alsta

De flesta vattenkvarnar drevs genom att strömt vatten släpptes på ett vattenhjul med en axel som ledde in till kvarnhuset. Vattnet kunde släppas på över vattenhjulet (ett så kallat överfallshjul) eller på undersidan. Kraften från hjulets axel överfördes genom en utväxling till en vertikal axel, som i sin tur drev den övre av de båda kvarnstenarna som låg inneslutna i ett fodral av bräder. Spannmålen hällades i en tratt på ovsidan och rann ut genom öppningar på fodralets undersida, där den samlades i säckar.

Det fanns två kvarnar i Alsta, övre och nedre. Den nedre kvarnen, som är den äldsta, omges ännu i dag av en rad byggnader som var nödvändiga för driften. I kvarnen fanns utöver mjöl- och gröpekvarnarna också en kvarnkammare där bänder och drängar kunde vänta eller t o m övernatta i väntan på att malningen skulle bli klar. I kvarnbyggnaden fanns ofta även en snickarverkstad, så att mjölnaren kunde göra nödvändiga reparationer. Av det skälet fanns även en smedja på tomten, belägen på säkert avstånd från kvarnen. Bredvid kvarnen låg stallet där hästarna ställdes in under malningen. I Alsta var stallet sammanbyggt med en vattendriven såg, dit bönderna kunde vända sig och få bräder och stockar sågade. I norr låg mjölnarens bostad med tillhörande bod och tvättstuga. Teckning: Per Palmén, Alsta

Alsta Industrier i Örsundaåns dalgång

Alsta by har varit centrum för en industriell rörelse sedan medeltiden. Här fanns under historisk tid flera kvarnar och så småningom sågverk, yllestampverk och tegelbruk och under 1900-talet även en mekanisk verkstad.

Järnålder

Örsundaåns dalgång var historiskt sett en jordbruksbygd med odling av spannmål och nötkreaturskötsel som grund för försörjningen. Men jordbruk som näring har alltid samspelat med den teknologiska utvecklingen. Redan under järnåldern (500 f Kr–1050 e Kr) blev redskapen allt mer effektiva genom att de försågs med slitstyr av järn. Redskap som spadar, yxor, spett och åder fick längre livslängd och blev skarpare. Malm hämtades från både myrar och gruvor i Bergslagen och smältes i enkla blåsterugnar.

Medeltid

Under 1200- och 1300-talet bildades det som skulle bli riket Sverige. Ett stabilt samhälle tog form med starkare lagstiftning och skatteväsende. Folkmängden ökade. Skogs- och ångsmarker odlades upp till åkermark och städer anlades. Efterfrågan på järn var hög i Europas riken och Bergslagens gruvor utnyttjades allt mer. Inflyttade tyska handelsmän förbättrade järnhanteringen. Masugnar byggdes och blåsbälgar och hammare drevs med vattenhjul. Örsundaån var en viktig transportled för järn ned till Stockholm. Lantbrukarna i dalgången sålde spannmål till Bergslagen.

Med vattenhjul kunde man även driva kvarnar för malning av spannmål och i samtliga år i dalgången anlades vattenkvarnar. Bröd var en viktig näringskälla eftersom det var näringsrikt och kunde lagras. Många av kvarnarna ägdes av adelsfamiljer eller kyrkan. Det var kostsamt att bygga kvarnar med dess dammar, rämnor, kuggghjul och kvarnstenar. Men det handlade också om att ha kontroll över en viktig resurs. I Alsta omtalas under medeltiden en kvarn som ägdes av kyrkan.

Med vattenhjul kunde man även driva kvarnar för malning av spannmål och i samtliga år i dalgången anlades vattenkvarnar. Bröd var en viktig näringskälla eftersom det var näringsrikt och kunde lagras. Många av kvarnarna ägdes av adelsfamiljer eller kyrkan. Det var kostsamt att bygga kvarnar med dess dammar, rämnor, kuggghjul och kvarnstenar. Men det handlade också om att ha kontroll över en viktig resurs. I Alsta omtalas under medeltiden en kvarn som ägdes av kyrkan.

Nationalstaten

Under 1500- och 1600-talet omvandlades Sverige gradvis till en nationalstat med stående armé, central förvaltning och årlig kungamakt. Staten satsade mycket på att utvidga järnproduktionen för export och i Bergslagen anlades en mängd järnbruk, hammare och hyttor.

ning och årlig kungamakt. Staten satsade mycket på att utvidga järnproduktionen för export och i Bergslagen anlades en mängd järnbruk, hammare och hyttor.

Det expanderade riket krävde lojala adelsfamiljer som kunde bidra med officerare och tjänstemän. I Örsundaåns dalgång ökade antalet herrgårdar från fem till närmare 40. Alsta by ägdes i slutet av 1500-talet av adelsätterna Tott, Bielke och Cruus och här fanns tre kvarnar. Alla större kvarnar var skattlagda och skatt erlades också på mängden mjöl som maldes. Utnyttjandet av vatten var också hårt reglerat och endast i enstaka fall gav staten tillstånd att bygga nya kvarnar. Däremot uppfördes väderkvarnar på flera herrgårdar. Vid mindre vattendrag fanns enkla så kallade skvaltkvarnar.

Vattendragets flöde och fallhöjd bestämde hur stor kapacitet kvarnen hade. Kvarnar vid större åar kunde användas året om, medan de vid mindre bara kördes vår och höst. Spannmålen kördes till kvarnen med häst och vagn. Var det mycket som skulle malas fick bonden eller drängen stanna kvar över natten. Hästen ställdes in i kvarnstallet och man övernattade i kvarnkammaren.

Agrar expansion

1700- och 1800-talets agrara omvandling ledde till ett ökat välstånd för jordbrukarna, särskilt för de självägande bönderna. Befolkningen ökade och efterfrågan drev upp priserna på mat och ledde till nyodling. Staten tog initiativ till jordskiftet och avreglering av handels hinder, vilket ledde till ökad produktion och vidgat handelsutbyte.

Staten gav allt fler tillstånd till gruvbrytning och anläggande av järnbruk och till så kallade manufaktur för att öka den industriella produktionen. Vid mitten av 1700-talet anlades två järnbruk i norra delen av dalgången, Molnebo och Skattmansö. I Alsta anlades en vadmalsstamp, som användes för att valka ylletyger, som köptes av greve Spens på Höja i Gryta, som hade en stor besättning spanska får.

När bönderna fick det bättre ställt började de köpa kvarnar från adeln. Inte så få av tidens storbönder var mjölnare från början. Mjölnare var vana att bedriva

affärsverksamhet. Många av dem var också duktiga byggmästare – att bygga och underhålla en kvarn krävde stor hantverkskicklighet.

Flykten från landsbygden

Under 1800-talets sista decennier industrialiserades landet. Landet demokratiserades, med högre krav på medbestämmande, omfördelning av resurser och starkare statlig styrning. Landsbygden avfolkades i och med avflyttningen till städernas industrier. Jordbruket mekaniserades.

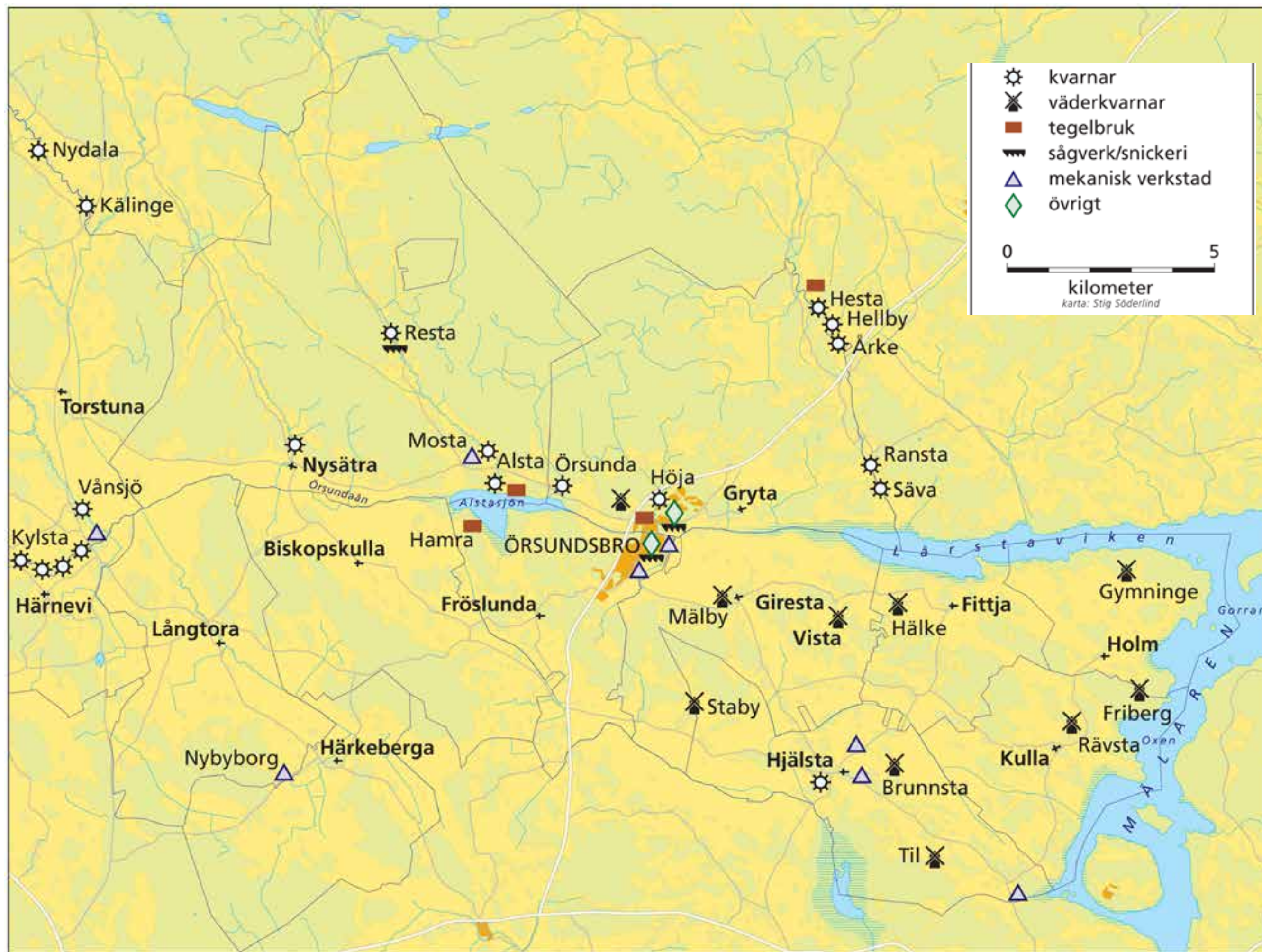
Ångmaskinen revolutionerade all industriell verksamhet. Industrier behövde inte längre förläggas i närheten av vattendrag utan kunde placeras i städerna där efterfrågan var störst, eller vid hamnar eller järnvägsstationer där ångbåtar och ångdrivna tåg kunde transportera varorna till kunderna.

Redan år 1855 anlades ett brännvinsbränneri med ångkvarn vid hamnen i Örsundsbro, som hade daglig ångbåtsförbindelse med Stockholm. Mellan 1860 och 1930 anlades flera tegelbruk i dalgången, bland annat i Alsta. Efterfrågan på tegel var stor i framförallt städerna och här fanns bra lera. Även flera sågverk anlades. Med ångbåtslinjer och järnvägar ökade konkurrensen utifrån då hela världen knöts samman. Flera tegelbruk gick i konkurs och även järnbruket i norra delen av dalgången fick läggas ned.

Vattenkvarnarna försågs ofta med ångmaskin för att göra dem driftsäkrare. Från 1920-talet började de drivas med el istället. Men många av vattenkvarnarna lades ändå ned eftersom de hade för liten kapacitet. Huvuddelen av spannmålen fraktades till städerna för förädling.

Efterkrigstiden

Sedan 1940-talet har antalet industrier minskat i dalgången. Kvarnen i Alsta kördes sista gången 1966. Endast i tätorterna finns i dag mindre industrier kvar. Flera av dem är mekaniska verkstäder som säljer och/eller reparerar jordbruksredskap. Dessa grundades i samband med att gårdarna mekaniserades. Strax öster om Alsta by anlades Mosta mekaniska verkstad.

Kartan visar kända industriella anläggningar i Örsundaåns dalgång under 1600-talet och fram till ca 1950. I socknarna i norr och i öster fanns gott om vattendrag med större fallhöjd. Här etablerades en rad vattenkvarnar från medeltiden och framåt. I södra delens slätlandskap anlades istället väderkvarnar, särskilt på herrgårdarna. När området industrialiserades från mitten av 1800-talet och fick regelbunden ångbåstrafik anlades tegelbruk och ångkvarnar längs med vattendrarna, med försäljningen riktad mot städerna. De flesta vatten- och väderkvarnar lades ned, eller började drivas med ångkraft eller senare el.

anlades tegelbruk och ångkvarnar längs med vattendrarna, med försäljningen riktad mot städerna. De flesta vatten- och väderkvarnar lades ned, eller började drivas med ångkraft eller senare el.

anlades tegelbruk och ångkvarnar längs med vattendrarna, med försäljningen riktad mot städerna. De flesta vatten- och väderkvarnar lades ned, eller började drivas med ångkraft eller senare el.

I forsén vid Alsta finns rester av vattenrännor. Kvarnarna drevs ursprungligen med vattenhjul.

Interiör från kvarnen i Alsta visar det träfodral där kvarnstenarna var inneslutna och den tratt genom vilken spannmålen hällades ned.

Utanför kvarnen i Alsta ligger i dag flera förbrukade kvarnstenar. Ända fram till 1900-talets början gjordes stenarna av granit eller annan hård stenart. Redan under medeltiden fanns en export av kvarnstenar i porfy från Dalarna. Stenarna vara tvungna att renoveras regelbundet. De lyftes då upp ur sitt träfodral med en speciell lyftanordning och mjölnaren fick sedan hugga nya spår med mejsel och hammare.

Ler-idol från Allope, en älg? Originalstorlek ca 4 cm. 4000 f Kr STENÅLDER

Vid Allope har groper-kam grävs fram från tiden 3 200–2 300 f Kr. 1800 f Kr BRONSÅLDER

Praktixa av brons funnen vid Knyllinge. Originalstorlek 15 cm. 1800 f Kr BRONSÅLDER

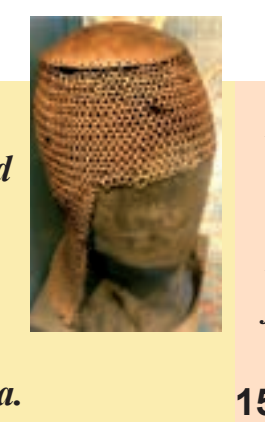

Fynd från Tuna i Hjalsta. Imitation av kejsarlig guldring samt medaljong med kejsarporträtt. 500 f Kr JÄRNÅLDER

Örsundaåns mekaniska verkstad 1050 MEDELID

Nästan alla runstenar som restes på 1000-talet bär kristna kors. Örsundastenen är från 1060 och står vid vägen mellan Örsundsbro och Alsta.

Ringbryn-jehuva med metallplåt på hjässan funnen i Högstena, Biskopskulla.

Den 6 juni 1523 väljs Gustav Eriks-son (Vasa) till kung. Ett exemplar av bibelutgåvan från 1541 finns i Nysättra kyrka.

1520 NATIONALSTAT

1720 AGRAR OMVANDLING

Örsundaån var en mycket viktig transportled från 1870 fram till 1931.

1870 INDUSTRIALISMENS TID

Den 12 augusti 1924 hade Gamla Bion i Örsundsbro sin premiärväning.

1945 EFTERKRIGSTIDEN

2014

År 2014 firade Örsundsbro 150 år till minne av att all handel släpptes fri 1864.

2014

